

Tallinna Ülikool

MUUTUSED, ÜMBERKORRALDUSED, UUENDUSED

VARAUUSAJA ARENGUJOOSED
EESTI- JA LIIVIMAAL 1520–1800

Koostanud
Marten Seppel ja
Madis Maasing

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2023

ACTA Universitatis Tallinnensis

Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora
Muutused, ümberkorraldused, uuendused
Varaustusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800
Koostanud Marten Seppel ja Madis Maasing

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grant PRG318
„Ümberkorraldustele aluste loomine. Muutuste poliitilised ja majanduslikud
argumendid Läänemere ruumis varaustusajal“

Toimetanud Kai Tafenau
Resümeed toimetanud Keith Tribe
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Raket

Esikaanel: Mooses käsulaudadega. Detail Ridala kiriku retaablilt, 1678.
Stanislav Stepaško foto. Kaanepildi idee autor Anu Mänd

Autoriõigus: artiklite autorid, 2023
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2023

ISSN 2228-026X
ISBN 978-9985-58-950-2

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Sissejuhatus: varauusaja uurimise kaardistamine Marten Seppel, Madis Maasing	9
---	---

I. Võim

Kõrgaadlikest piiskopid kesk- ja varauusaegsel Liivimaal Madis Maasing	33
---	----

Mineviku ja tuleviku vahel. Saksa ordu Liivimaa haru ilmalikest nõunikest 16. sajandil Juhan Kreem	61
--	----

Kuningas, suurvürst ja tsaar: Moskva valitseja tiitel Liivimaal 15.–16. sajandil Anti Selart	80
--	----

Vägivalla ohjeldamine riigivõimu ja aadli koostöös 17. sajandi Liivimaal Ilmar Tammisto	96
---	----

II. Õigus

Veel kord Tallinna liitumisest Rootsi 1561. aastal – linna privileegide küsimus Enn Küng	119
--	-----

Õigus elab kohtus. Varauusaegseid õigusuuendusi Riias David Hilcheni solvamisprotsessi näitel Marju Luts-Sootak	142
---	-----

Schirreni-Wittrami ajaloomüüt ja õigusliku järjepidevuse katkestus Eestimaal Andres Andresen	164
--	-----

III. Kirik

Rootsi 1686. aasta kirikuseadus ja Tallinn	
Lea Kõiv	189
Psalmi- ja passiooniluule: kaks vaimuliku luule žanri varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal	
Tiina-Erika Friedenthal	219
„Wehl ühhet kaunit Laulut“. Eestikeelne kirikulaul varauusajal	
Piret Lotman	250

IV. Talupoeg

Pärisorja käsitlevad sätted David Hilcheni maaõiguse eelnõus (1599): talurahva olukorra sõnastamine, muutmine, uuendamine	
Hesi Siimets-Gross	281
Kammerkolleegiumi roll Eesti- ja Liivimaa administreerimisel ning talurahva olukorra kujundamisel Karl XI isevalitsuse ajal	
Marten Seppel	304

V. Kommunikatsioon

Riik räägib provintsi rahvale: plakatite tõlkimine Rootsi-aegsel Eestimaal	
Peeter Tammisto	335
Eesti kantselei- ja ametikeele võimalikust algusest	
Kristiina Ross	358
Kuidas täita pool sajandit kestvat pausi? Ajakirjandus Riias 17. ja 18. sajandil kommunikatsiooniajaloo vaatenurgast	
Kaarel Vanamölder	380
Ametlikud pisitrukised võitluses epideemiatega vastu (1575–1892)	
Jürgen Beyer	408

VI. Eluolu

Matusekometest Tallinnas 16. sajandil pärandiloendite põhjal Ivar Leimus.....	435
Uued toiduained ja maitset varauusaja menüüs Inna Põltsam-Jürjo	458
Uus ajastu Tallinna vaestehoolekandes. Normatiivsed muudatused 1599–1621 Triin Kröönström	479
„Pika Rootsi aja“ rauge loojang: seksuaalüleastumiste eest ettenähtud karistuste leevendamine 18. sajandi Liivi- ja Eestimaa l Mati Laur	507

VII. Ülikool

Disputatsioonid varauusaegses Tartu ülikoolis Meelis Friedenthal.....	531
Maa-alusest tulest ja maaväriinateg: kartesiaanlik geoloogia Academia Gustavo-Carolinas 17. sajandi lõpukümnendil Janet Laidla.....	555

VIII. Kirjandus

Rötger Beckeri värss-satiir „Elegia aadlike tõelisest päritolust ja nende pahelistest kometest“: humanistlik kirjandusuuendus Liivimaa ühiskonnakriitika teenistuses Kristi Viiding	579
Eestimaa kirjanaise Christiane Gertrude von Kotzebue kujunemiskeskonnast Kairit Kaur	604

IX. Kunst

Kuidas jagada 16. sajandit? Muutused ja traditsioonid sajandi esimese poole kunstis Anu Mänd.	623
Kirik ja kunst. Ajalised ja piirkondlikud erinevused luterliku pildikultuuri kujunemises varauusaegse Eesti aladel Merike Kurisoo	651
Raamatukaunistused Tallinna ja Tartu 17.–18. sajandi trükistes Tiiu Reimo	680
Kuhu küll kõik värvid said? Kaubanduslikest allikatest ajalooliste värvimaterjalide jälgi otsimas Hannes Vinnal.	708
Liivimaa kuvand krahv Mellini „Liivimaa atlase“ kaartidel Tiina-Mall Kreem	732
Varauusaja piiritlemine – diskussioon	
Keskaja lõpp ja varauusaja algus kui ajalookirjutuse probleem Jüri Kivimäe	755
Mis on varauusaeg? Periodiseerimisest Euroopa ja Eesti ajaloos Pärtel Piirimäe	767
Lõpudiskussioon: varauusaeg ja Eesti ajaloo periodiseerimine Marten Seppel, Kai Tafenau.	782
Lühendid	795
Kohanimedede register	797
Isikunimedede register	807
Autorid.	828

SISSEJUHATUS: VARAUUSAJA UURIMISE KAARDISTAMINE

Marten Seppel, Madis Maasing

Varauusaja uuringute üheks keskseks küsimuseks on alati olnud, kuidas pandi alus tänapäevasele, modernsele ühiskonnale. Varauusaega ongi nähtud 19. sajandi moderniseerumisele ehk uusajale ülemineku perioodina, mil hakkasid selgemalt ilmnema uuendused ja kiirenesid muutused.¹ Varauusaegsed muutused polnud aga veel kiired, vaid pigem aeglasel ja ettevalmistavatel – selle rõhutamiseks sündiski eesliide „vara-“. Kindlasti toimusid muutused valdkonniti ja eri tasanditel, aga ka piirkonniti erinevatel kiirustel. Eriti Ida-Euroopa arengut 16.–18. sajandil on peetud „tunduvalt aeglasemaks“ Lääne-Euroopa omast.² Seetõttu on mõned autorid pidanud sobivaks rääkida Baltikumi puhul isegi „pikast varauusajast“, sest mitmed olulised moderniseerumise protsessid siin hilinesid.³ Ühiskonnateoreetikud, nagu Peter Conrad ja Hartmut Rosa, on aga moderniseerumise võrdsustanud kiirendusega (*acceleration*, *Beschleunigung*), mis avaldus elutempos, aja ja ühiskonna kiirenevas muutumises, mille üheks oluliseks aluseks oli tehniline ja tehnoloogiline innovatsioon.⁴ Õieti juba Reinhart Koselleck (1923–2006) näitas 1977. aastal, et alates

---

¹ **Winfried Schulze.** „Von den großen Anfängen des neuen Welttheaters“. Entwicklung, neuere Ansätze und Aufgaben der Frühneuzeitforschung. – Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1993, Jg. 44, lk 3–18, siin lk 9; **Hans Erich Bödeker, Ernst Hinrichs.** Alteuropa – Frühe Neuzeit – Moderne Welt? Perspektiven der Forschung. – Alteuropa – Ancien Régime – Frühe Neuzeit. Probleme und Methoden der Forschung. Hrsg. von Hans Erich Bödeker, Ernst Hinrichs. Stuttgart-Bad Cannstatt: frommann-holzboog, 1991, lk 11–50, siin lk 30–31; **Merry E. Wiesner-Hanks.** What is Early Modern History? Cambridge: Polity, 2021, lk 9.

² **Erwin Oberländer.** Das Konzept der Frühen Neuzeit und die Geschichte Estlands, Livlands und Kurlands 1561–1795. – Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, Inna Pöhltsam-Jürjo. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26.) Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015, lk 11–35, siin lk 13, 34.

³ **E. Oberländer.** Das Konzept, lk 13, 18.

⁴ **Hartmut Rosa.** Social Acceleration. A New Theory of Modernity. Translated by Jonathan Trejo-Mathys. New York: Columbia University Press, 2013, lk 4, 13–14.

18. sajandist ja eriti 19. sajandil hakkas aeg kaasaegsete jaoks nagu kiiremini jooksma ja muutused toimusid kiiremini, mida võib pidada uusaja tunnuseks.⁵

Võrreldes 19. sajandiga oli varauusaeg niisiis veel aeglane, ent kindlasti mitte liikumatu (*l'histoire immobile*).⁶ Just see on teinud Rudolf Vierhausi (1922–2011) hinnangul varauusajast suurepärase katselava ajaloo uurimiseks – erinevalt keskajast pole enam probleeme allikatega, kuid samas polnud eelindustriaalsed sajandid veel nii tormilised kui hilisemad. Ühiskondlikud struktuurid olid üksnes aeglasel muutumises, iga generatsioon ei toonud veel kaasa täiesti uut ajastut.⁷

Käesoleva kogumiku eesmärk ongi vaadelda varauusajal Eesti- ja Liivimaal paljudes sfäärides aset leidnud muutusi.⁸ Peale selle arutletakse varauusaja koha üle Eesti historiograafias. Järgnevad peatükid ei võta kindlasti kokku kõiki varauusaja arengusuundumusi, kuid siiski püüdleb see kogumik laiahaardelisuse ja kõige värskema vaate poole, et kaardistada varauusaja uurimise hetkeseis ja tendentsid Eestis, koondades selleks valdava osa 16.–18. sajandiga tegelevaid Tallinna ja Tartu uurijaid.

Loomulikult ei astu käesolev kogumik tühjale kohale. Vastupidi, viimasel kümnel aastal (2013–2022) on ilmunud paarkümmend väga

⁵ **Reinhart Koselleck.** „Neuzeit“. Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe. – Studien zum Beginn der modernen Welt. Hrsg. von Reinhart Koselleck. Stuttgart: Klett-Cotta, 1977, lk 264–299, siin lk 285–286; vt ka **Sebastian Conrad, Jürgen Osterhammel.** Einleitung. – Geschichte der Welt 1750–1870. Wege zur modernen Welt. Hrsg. von Sebastian Conrad, Jürgen Osterhammel. München: Beck, 2016, lk 9; **Ilja Mיעck.** Die Frühe Neuzeit. Definitionsprobleme, Methodendiskussion, Forschungstendenzen. – Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft. Forschungstendenzen und Forschungserträge. Hrsg. von Nada Boškovska Leimgruber. Paderborn *et al.*: Schöningh, 1997, lk 17–38, siin lk 20.

⁶ **Emmanuel Le Roy Ladurie.** L'histoire immobile. – Annales. Économies, Sociétés, Civilisations 1974, 29e année, lk 673–692. Vt ka **H. E. Bōdeker, E. Hinrichs.** Alteuropa – Frühe Neuzeit – Moderne Welt, lk 38–39.

⁷ **Rudolf Vierhaus.** Vom Nutzen und Nachteil des Begriffs „Frühe Neuzeit“. Fragen und Thesen. – Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen. Hrsg. von Rudolf Vierhaus. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992, lk 13–25, siin lk 23; **Nada Boškovska Leimgruber.** Vorwort. – Die Frühe Neuzeit in der Geschichtswissenschaft, lk 7–15, siin lk 7.

⁸ Vt lähemalt, kuidas varauusajal üldse mõtestati muutusi, millist sõnavara selleks kasutati ja miks tuleks vältida mõiste „reform“ kasutamist: Political Reason and the Language of Change. Reform and Improvement in Early Modern Europe. Ed. by Adriana Luna-Fabritius, Ere Nokkala, Marten Seppel, Keith Tribe. London, New York: Routledge, 2023.

kaalukat kogumikku Baltikumi (Liivi-, Eesti- ja Kuramaa) varauusaja ajaloost,⁹ millest valdav osa on ilmunud Balti Ajaloo Komisjoni,¹⁰ Rahvusarhiivi¹¹ või Rahvusraamatukogu¹² egiidi all.¹³ Varauusaja uurimisel on Eestis küllaltki lai kandepind. 2021. aasta seisuga õnnestus meil kokku lugeda 60 uurijat (doktorikraadiga või peatsed doktorid), kes tegelevad 16.–18. sajandiga, lisaks vähemalt viis välismaal töötavat eestlast. Käesolevasse kogumikku on kaasatud neist üle poole – 32 (14 Tallinnast ja 18 Tartust). Juba 2020. aastal tõi esimehe koos Aivar Põldveega *Acta Historica Tallinnensia* historiograafia erinumbris, et viimased kaksikümend

---

⁹ Viimase paarikümne aasta olulisemate koguteoste ja monograafiade kohta (kuni 2019) vt **Aivar Põldvee, Marten Seppel**. Eesti varauusaja uurimine 21. sajandil. – *Acta Historica Tallinnensia* 2020, Vol. 26, lk 62–78.

¹⁰ Die baltischen Kapitulationen von 1710: Kontext, Wirkungen, Interpretationen. Hrsg. von Karsten Brüggemann, Mati Laur, Pärtel Piirimäe. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 23.) Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2014; Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit. Hrsg. von Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, Inna Pölsam-Jürjo. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26.) Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2015.

¹¹ Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Koostanud Katre Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 20 (27).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2013; Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. Koostanud Katre Kaju. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 21 (28).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014; Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust. Koostanud Katre Kaju. (Rahvusarhiivi toimetised, 1 (32).) Tartu: Rahvusarhiiv, 2017; Uutmoodi ja paremini! Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Koostanud Katre Kaju. (Rahvusarhiivi toimetised, 2 (33).) Tartu: Rahvusarhiiv, 2018; Piiri peal. Võim, usk ja kirjasõna siin- ja sealpool Rootsi aega. Koostanud Katre Kaju. (Rahvusarhiivi toimetised, 4 (35).) Tartu: Rahvusarhiiv, 2021.

¹² Konfessioon ja kirjakuultuur. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 15; A, Raamat ja aeg, 4.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016; Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 16; A, Raamat ja aeg, 5.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019; Kirik, keel ja kool. Haridusideed varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Koostanud Piret Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 17; A, Raamat ja aeg, 6.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2021.

¹³ Lisaks nimetatule väärrib kogumikest kindlasti veel mainimist Wandel und Anpassung in der Geschichte Estlands 16.–20. Jahrhundert = Change and Adaptation in Estonian History 16th–20th Century. Hrsg. von Karsten Brüggemann. (Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte 2013, 22.) Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 2014; Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur. Hrsg. von Liina Lukas, Michael Schwidtal und Jaan Undusk. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 22.) Berlin, Münster: LIT, 2018; Briefe, Recht und Gericht im polnischen Livland am Beispiel von David Hilchen. Hrsg. von Kristi Viiding, Hesi Siimets-Gross, Thomas Hoffmann unter Mitarbeit von Martin Klöker. (Baltische literarische Kultur, 4.) Berlin: LIT, 2022; Das Leben auf dem Lande im Baltikum. Elf Beiträge zum 18. Baltischen Seminar 2006. Hrsg. von Jürgen Heyde. (Baltische Seminare, 16.) Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2012.

aastat on olnud varauusaja uurimises viljakad, temaatiliselt avarad ning olulisi uusi perspektiive pakkuvad. Ühtlasi osutasime, et varauusaeg kui periood oma paljudes tahkudes vajab Eesti ajaloo kontekstis põhjalikumat arutelu, mis aga ei mahtunud selle ülevaatliku artikli raamidesse.¹⁴

„Varauusaeg“ pole olnud tavapärane Eesti ajaloo periodiseerimise alajaotus, vaid Eesti historiograafias on olnud tavapärasem rääkida orduajast, Poola ajast, Rootsi ajast ja Vene ajast. Varauusaja konstrueerimine on Eesti historiograafias toimunud alles viimase 30 aasta vältel: see mõiste leidis tee eestikeelsesse ajalookirjandusse alles 1990. aastatel. Ka veel 1999. aastal, kui ilmus Mati Lauri „Eesti ajalugu varasel uusajal“,¹⁵ kõlas „varane uusaeg“ raamatu pealkirjas 16.–18. sajandi ajaloo kohta kasutatuna küllaltki uudsenä. Tartu Ülikooli ajaloo õppekavas kandis Mati Lauri vastav loengukursus 1999. aastal aga endiselt nimetust „Eesti uusaeg I“. Jüri Kivimäe oli 1990. aastate alguses peetud loengutes varauusaja kontseptsiooni küll tutvustanud,¹⁶ kuid üldajalugu jagunes ikka veel kursusteks „Uusaeg I“ ja „Uusaeg II“. Eesti ajaloo kursuste raames hakati 2000-ndate algul kõigepealt lugema kursust „Eesti kesk- ja varauusaja ajalugu [1200–1700]“ ja alles alates 2005. aastast sündis omaette kursus „Eesti varauusaja ajalugu“, mille ülempiiriks on aga õppekorralduslikel eesmärkidel jäänud Põhjasõda (1700–1710).¹⁷ Lihtsustatult võibki öelda, et umbes 2000. aasta paiku toimus varauusaja periodiseerimismõiste¹⁸ läbimurre Eesti historiograafiasse, kuigi kindlasti ei ole varauusaeg veel praegugi sama isenesestmõistetav omaette ajalooperiood kui näiteks keskaeg.

Varauusaja sajandid, iseäranis 17. sajand, on olnud suure tähtsusega eesti rahvuslikus ajalookirjutuses. Võib isegi öelda, et Eesti professionaalne ajalookirjutus sündis ja kasvas Rootsi aega uurides. See sobis hästi kokku rahvusliku meelsusega.¹⁹ Esimestes akadeemilistes Eesti ajaloo

¹⁴ A. Põldvee, M. Seppel. Eesti varauusaja uurimine 21. sajandil, lk 64.

¹⁵ Mati Laur. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.

¹⁶ Vt Jüri Kivimäe esseed käesoleva kogumiku lõpudiskussioonis.

¹⁷ Täname Enn Küngi ja Andres Andresenit täpsustuste eest Eesti ajaloo õppeainete kohta.

¹⁸ Eesti keeles on mõistet kasutatud nii kujul „varane uusaeg“ (ilmselt saksakeelse väljendi *Frühe Neuzeit* eeskujul) kui ka kokkukirjutatuna „varauusaeg“. Käesolevas kogumikus, nagu viimasel ajal laiemalt, eelistatakse viimast.

¹⁹ Vrd Jan Peters. Die westdeutsche Historiographie über die schwedische Grossmachtzeit. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1960, Jg. 8, lk 1108–1128.

koguteostes 1930. aastatel („Eesti ajalugu“ ja „Eesti rahva ajalugu“) olid varauusaja peatükid uurimuslikult ilmselgelt kõige tugevamad. See suur tähelepanu varauusajale kajastub ka viimase (2003–2020) kuuekõitelise Eesti ajaloo jaotusest, kus ainult varauusaja sajanditele on pühendatud kaks köidet (III–IV),²⁰ samal ajal kui kõigi teiste epohhide puhul (k.a lähi-ajalugu) on piiratud ühe köitega.

Käesoleva kogumiku 29 põhipeatükist kümme tegelevad põhiliselt 17. sajandiga, üheksa 16. sajandiga ja kuus 18. sajandiga. Neli peatükki käsitlevad mitut sajandit. Seega nähtub, et viimasel ajal on huvi nii 16. sajandi²¹ kui ka 18. sajandi vastu selgelt kasvanud. See käib hästi kokku kogu Euroopa ajaloo uurimise trendidega. Ühtlasi kinnitavad järgnevad peatükid uuesti, et ka varauusaeg polnud mingi ühtne periood või epohh, vaid 16. sajandi ja 18. sajandi Liivimaa poliitiline, õiguslik, majanduslik, sotsiaalne ja kultuuriline elu olid ikkagi küllaltki iselaadsed ja mingist paigalseisust ei saa isegi ääremaaks peetavas Baltikumis rääkida. Nõustuda ei saa ka Erwin Oberländeri järeldusega, et Eesti-, Liivi- ja Kuramaal

---

²⁰ Eesti ajalugu, IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Peatoimetaja Sulev Vahtre, tegevtoimetaja Mati Laur. Tartu: Ilmamaa, 2003; Eesti ajalugu, III: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koostaja ja peatoimetaja Enn Küng. Kaastoimetaja Marten Seppel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013.

²¹ Ainuüksi viimase kahe-kolme aasta jooksul on ilmunud ja ilmumas neli väga kaalukat monograafiat, lisaks Russowi Liivimaa kroonika uusväljaanne: **Balthasar Russow**. Liivimaa provintsi kroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Kivimäe. Tallinn: Tänapäev, 2022; **Enn Küng**. Mercuriuse ja Marsi vahel. Hansalinn Tallinn Rootsi riigi haardes 1561–1632. (Tallinna Linnaarhiivi toimetised, 16.) Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2022; **Juhan Kreem**. Ordu sügis. Saksa ordu 16. sajandi Liivimaal. (Tallinna Linnaarhiivi toimetised, 17.) Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2022; **Inna Jürjo**. Viin, vein ja vesi. Joogikultuur Eestis kesk- ja varauusajal. Tallinn: Argo, 2020; **Enn Tarvel**. Valge kotka tiiva all. Poola võim eestlaste maal 16.–17. sajandil. Koostanud ja toimetanud Marten Seppel. Tallinn: Varrak, 2023 (ilmumas). Suuresti reformatsiooni 500. aastapäeva tõttu on hüppeliselt kasvanud ka huvi reformatsiooni vastu, vt nt Reformatsioon 500 – vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid. Koostajad Randar Tasmuth, Anne Burghardt, Thomas-Andreas Pöder. (EELK Usuteaduse Instituudi toimetised, 25.) Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2017; *Reformatio Baltica. Kulturwirkungen der Reformation in den Metropolen des Ostseeraums*. Hrsg. von Heinrich Assel, Johann Anselm Steiger und Axel E. Walter. (Metropolis. Texte und Studien zu Zentren der Kultur in der europäischen Neuzeit, 2.) Berlin, Boston: de Gruyter, 2018. Seevastu näiteks üks hiljutine kogumik käsitleb reformatsiooni tagajärgi ja protestantlust Baltikumis pigem reformatsiooniajastu järgsel ajal, kuni 20. sajandi alguseni: *Protestantismus in den baltischen Landen und in Litauen. Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Hrsg. von Matthias Asche, Werner Buchholz, Mathias Niendorf, Patrick Schiele, Anton Schindling. (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 170.) Münster: Aschendorff, 2021.

toimusid 16.–18. sajandil Lääne-Euroopa varauusajale iseloomulikud ühiskondlikud ja majanduslikud arengud üksnes „väga tinglikult“.²²

Nagu järgnevad peatükid näitavad, saab seoseid Lääne-Euroopaga ning uusi tuuli ja muutusi otsida mujaltki kui ainult ühiskondlikust ja majanduslikust korraldusest. Loomulikult tõi kõige suurema murrangu modernse riigi formeerumine, mille kohta juba Gerhard Oestreich (1910–1978) täpsustas, et enne 19. sajandit oleks korrektsem rääkida mitte modernsest, vaid „varauusaja riigist“.²³ Hoolimata mõisahärrusel (*Gutsherrschaft*) põhineva ühiskonnamudeli väljakujunemisest ei saa riigi võimu kasvavat diktaati eitada ka Balti provintssides.²⁴

Varauusaja piiritlemine

Periodiseeriv määratlus „varauusaegne“ (*early modern*) ilmus Ameerika ja Briti teaduskirjandusse juba 19. sajandil ning 1920. aastateks oli Ameerikas „varauusajast“ saanud selgekujuline ajalooajalooperioodi nimetus 16.–17. sajandi ajaloo kohta.²⁵ Nagu Justus Nipperdey tabavalt osutab, jagas juba 1921. aastal Merriami kirjastuses avaldatud maailma ajaloo käsiraamat maailma ajaloo viieks perioodiks: vanaaeg, keskaeg, varauusaeg, 19. sajandi ajalugu ning maailmasõja periood (*Ancient, Medieval, Early Modern, Nineteenth-Century, and World-War periods*).²⁶ Seega kuigi Euroopa ajalookirjutuses hakati varauusaja määratluse üle laiemalt diskuteerima alles 1950. aastatel, oli see ingliskeelses historiograafias selleks ajaks juba laialt levinud.

²² E. Oberländer. Das Konzept, lk 34.

²³ Gerhard Oestreich. Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze. Berlin: Duncker & Humblot, 1969, lk 5–6; vt ka R. Vierhaus. Vom Nutzen und Nachteil, lk 16, 18.

²⁴ Marten Seppel. The Growth of the State and its Consequences on the Structure of Serfdom in the Baltic Provinces, 1550–1750. – Schiavitù e servaggio nell'economia europea. Secc. XI–XVIII = Serfdom and Slavery in the European Economy, 11th–18th Centuries. Atti della „Quarantacinquesima Settimana di Studi“, 14–18 aprile 2013. A cura di Simonetta Cavaciocchi. Firenze: Firenze University Press, lk 291–305.

²⁵ Justus Nipperdey. Inventing „Early Modern“ Europe: Fashioning a New Historical Period in American Historiography 1880–1945. – Journal of Early Modern History 2023, Vol. 27, Issue 3, lk 199–223.

²⁶ Samas, lk 218; Albert Bushnell Hart. A Reference History of the World from the Earliest Times to the Present. Springfield: Merriam, 1921, lk 2.